

Ze sovětského zajetí do polské armády

Vzpomínky Józefa Franka

Vyšehrad

ÚVODEM

V povědomí české společnosti převládá pocit, že za svobodu Československa bojovali v zahraničních jednotkách prakticky jen Češi a Slováci. Zvláště v poslední době se sice hovoří o odpůrcích nacistů z řad sudetských Němců, ovšem na občany České republiky polské národnosti jako by se zapomnělo. Snad v tom hraje roli menší početnost polské národní menšiny – zvláště ve srovnání se sudetskými Němci, kdy problematika jejich odsunu/vyhnání z Československa zvláště v posledních dvaceti letech ovlivňovala (a někdy stále ještě ovlivňuje) domácí politickou scénu a česko-německé vztahy. Možná je to dáno také tím, že oblast Těšínska/Zaolzí (o používání tohoto termínu viz dále), kde je polská národní menšina dodnes soustředěna, se nachází v nejvýchodnější části naší republiky a tudíž daleko od centra. S tím klesá i zájem médií, jenž se omezuje spíše jen na některé vybrané aspekty ze života Poláků na Těšínsku, které ale zároveň mohou krátkodobě přitáhnout zájem veřejnosti (v poslední době například ničení polských nápisů na dvojjazyčných tabulích). Těšínsko přitom má velmi zajímavou a přitom bolestnou a komplikovanou historii, která se odrážela (a dosud občas ještě odráží) v životě tamních obyvatel.

Těšínské knížectví zůstalo po rozdělení Slezska mezi Prusko a habsburskou monarchii v 18. století celé součástí zemí Koruny české. Významný přelom v životě zdejších obyvatel – Poláků a Čechů – znamenalo objevení bohatých ložisek černého uhlí na Ostravsku a Karvinsku, které prakticky okamžitě nastartovalo bouřlivý hospodářský vývoj regionu, jenž se záhy stal jednou z nejdůležitějších průmyslových aglomerací Předlitavska. Vztahy mezi Čechy a Poláky (není přitom pravdivé tvrzení, že Poláci na Těšínské Slezsko přišli teprve v 19. století v souvislosti s příchodem pracovních sil z Haliče

nebo že se jedná o popoštěné Moravce, jak se domnívají někteří čeští autoři; přítomnost Poláků na tomto území se datuje od nejdávnějších dob) byly v polovině 19. století bezkonfliktní – společným politickým nepřítelem byli Němci, kteří ve Slezsku ovládali klíčové politické pozice. Spolu s rostoucí národní emancipací obou národů ovšem na sklonku 19. století rostla vzájemná rivalita a také rozdílné představy o přináležitosti Těšínského knížectví – buď k Polsku, o jehož obnovení polské politické elity usilovaly a poukazovaly na polský charakter Těšínského knížectví, nebo k českým zemím, k nimž Těšínské knížectví z historického hlediska patřilo. To představovalo hlavní argument českých politiků. Národnostní situaci navíc komplikoval nedokončený proces národnostního uvědomování části zdejšího obyvatelstva, které se označovalo za Slezany a hovořilo zdejším nářečím – podle jazykovědců bližším polštině.

Před první světovou válkou tak začal doutnat spor, jenž vzápětí po rozpadu Rakouska-Uherska, vzniku Československa a obnovení polského státu přerostl v konflikt. Na Těšínské knížectví vznášely nárok oba státy a spor o ně přerostl v lednu 1919 v krátký, ale krvavý vojenský střet a do sporu se vložily vítězné mocnosti. Kromě již výše uvedených argumentů, kterými obě strany operovaly při vznášení svých nároků na toto území, je jisté, že důležitou roli hrály i hospodářské důvody: moderní hutě a bohatá ložiska kvalitního černého uhlí – tedy suroviny, jež tenkrát hrála obdobnou roli jako dnes ropa, a také košicko-bohumínská dráha – tehdy jediné efektivní železniční spojení mezi českými zeměmi a Slovenskem.

Po ukončení první světové války a rozpadu Rakouska-Uherska se spor o Těšínské knížectví (a nejen o ně; spory se vedly také o menší oblasti na Oravě a Spiši) pochopitelně odrážel i v situaci v regionu. Vztahy mezi zdejšími Čechy a Poláky se staly zvláště vyhocené v období příprav plebiscitu, který měl pomoci při stanovení nové hranice. Takzvané plebiscitní období patří k nejsmutnějším kapitolám z dějin těšínského regionu, naplněným štvavou a nenávistnou propagandou obou stran, častými teroristickými útoky a bohužel i oběťmi na životech. Lidové hlasování se nakonec nekonalo a Polsko a Československo souhlasily s rozhodnutím sporu prostřednictvím arbitráže. V době, kdy Konference velvyslanců rozhodovala o budoucnosti Těšínského knížectví, vedlo Polsko válku o své hrani-

ce na východě s bolševickým Ruskem. Československá politická reprezentace (ale také státy Dohody) boj Polska o jeho hranice na východě sledovala s nedůvěrou a tradiční české rusofilství (v polské společnosti prakticky neznámé) spolu se sympatiemi vůči ukrajinským snahám o nezávislost nedovolovaly chápat polský postoj k Rusku a polské představy o východní hranici Polska, která měla zahrnout i oblasti západní Ukrajiny a Běloruska. Poláci sice zpočátku dosáhli značných vojenských úspěchů (obsadili dokonce Kyjev), avšak v červenci 1920, kdy Konference velvyslanců začala rozhodovat o těšínském sporu, byla polská armáda na ústupu a sváděla rozhodující boje s bolševiky (kteří chtěli využít příležitosti a rozšířit revoluční požár dále do Evropy) před Varšavou.

Rozhodnutí Konference velvyslanců z 28. července 1920 je možné z hlediska rozdělení území Těšínského knížectví označit za určitý kompromis – Československo dostalo zhruba 56 % někdejšího knížectví. Československé nacionalistické kruhy, požadující připojení celého Těšínského knížectví, to sice pokládaly za neúspěch a kritizovaly ministra zahraničních věcí Edvarda Beneše, lze však konstatovat, že Československo získalo vše, co chtělo: uhelné doly pro svůj rozvinutý průmysl a košicko-bohumínskou dráhu. V rozhodnutí Konference velvyslanců se odrážela i lepší pozice Československa u dohodových mocností a ekonomické zájmy francouzských koncernů (Schneider-Creuzot) a místních průmyslníků. Polsko naopak vyjádřilo s rozhodnutím Konference velvyslanců rozhodný nesouhlas a podle polského ministerského předsedy (a známého klavírního virtuosa) Ignacyho Paderewského vykopal arbitrážní výrok hlubokou „propast mezi dvěma národy, kterou nemůže nic zasypat“. Poláci, jak na sporném území, tak i v samotném Polsku, chápali arbitráž, jejíž výsledek ostatně přijali pod nátlakem (Dohoda tím podmiňovala pokračování dodávek válečného materiálu Polsku), jako nespravedlnost a nůž vražený do zad ve chvíli, kdy polská armáda odrážela bolševický nápor u Varšavy.

Těšínské knížectví bylo tedy rozděleno na dvě části. K označení té československé se u nás užívalo a dodnes užívá termínu Těšínsko, který ovšem bývá v českých pracích používán i k označení území celého Těšínského knížectví. Záleží proto na tom, ve vztahu k jakému časovému období je tento termín použit. V Polsku naproti tomu

zapustil kořeny výraz Zaolží (polsky Zaolzie) – tedy území za hraniční řekou Olzou (z pohledu z Polska), který ovšem v sobě zahrnoval pouze tehdejší politické okresy Fryštát a Český Těšín, osídlené polskou menšinou (tedy bez politického okresu Frýdek, jenž do Těšínska rovněž patřil, měl však již charakter český). I přes jisté rozdíly lze v zásadě termíny Těšínsko (užívané ve vztahu k československé části Těšínského knížectví) a Zaolží chápat jako synonymní.

Vraťme se ale zpět k výsledku arbitráže. I když Československo mohlo být s rozhodnutím konference velvyslanců spokojeno, získalo na druhou stranu také něco, o co nemělo příliš zájem – polskou menšinu. Mezi českými a polskými historiky dodnes panují spory o to, kolik Poláků na Zaolží v té době žilo. Údaje československých statistik ze sčítání lidu z let 1921 a 1930 hovoří o zhruba 77 tisících Poláků (podle sčítání lidu v roce 1930; v roce 1921 byl tento počet o asi 7 tisíc nižší). V roce 1921 bylo také napočítáno 34 tisíc polských státních občanů. Československé úřady ale při sčítání zavedly také rubriku pro národnost Šlonzák – Čechoslovák, Šlonzák – Polák, Šlonzák – Němec a využily tak již zmíněné národnostní nevyhraněnosti části obyvatelstva, které se samo označovalo za Šlonzáky. Toto označení pocházelo z polského slova Ślżak (Slezan), což naznačovalo, ke které národnosti mají Šlonzáci blíže (jejich ústřední tiskový orgán navíc vycházel v polštině). Pravdou ovšem zůstává, že československé úřady se snažily využít zavedení výše uvedených národnostních kategorií k oslabení polské menšiny, kterou pokládaly za nelojální a tudíž i nebezpečný element. Proto jsou polskými badateli i dobovou publicistikou výsledky československých meziválečných sčítání lidu pokládány za nevěrohodné a polská literatura hovoří o zhruba 140 tisících Polácích žijících tehdy na Zaolží, odvolávajíc se přitom na výsledky sčítání lidu z doby Rakouska-Uherska (v nich se ovšem neuváděla národnost, nýbrž obcovací řeč). Poláci na Zaolží se mohli opřít o bohatou spolkovou činnost, hospodářská družstva a vlastní školství, které tvořily základ pro jejich bohatý kulturní a hospodářský život.

Józef Franek se narodil 23. dubna 1920 ve Stanislavicích (životopisné údaje Józefa Franka jsou převzaty z medailonu v polském vydání jeho pamětí, které vyšly v Českém Těšíně v roce 2003 pod názvem *Z Azji do Europy przez Afrykę i Amerykę. Z niedokończonego*

pamiętnika kombatanta), tedy v době smutně proslulého plebiscitního období. Můžeme jen litovat, že nestihl již napsat své vzpomínky i na dobu předválečnou (jak původně zamýšlel), které by mohly být zajímavým doplněním dějin národnostních poměrů na Zaolzí před druhou světovou válkou. Po rozdělení Těšínského knížectví se československo-polské vztahy poněkud zlepšily a dokonce se projevovaly snahy o jejich normalizaci. Rána způsobená arbitráží však nebyla ve vzájemných vztazích zcela zahojená a při různých příležitostech znovu krvácela. Polsko, které prostřednictvím svého konzulátu v Moravské Ostravě sledovalo dodržování menšinových práv na Zaolzí, často kritizovalo postup zvláště místních úřadů ve vztahu k polské menšině, jež se snažily provádět asimilační politiku (například přerazováním Poláků zaměstnaných u Českých drah do vnitrozemí apod.). Praha zase obviňovala polský konzulát z vměšování do vnitřních věcí ČSR. Časté byly ostré polemiky a kampaně na stránkách polského a českého tisku. Zvláště napjaté vztahy na Zaolzí panovaly v polovině třicátých let, kdy se zdejší polské politické strany radikalizovaly a požadovaly autonomii. Objevily se znovu teroristické útoky, aktivizovaly se české nacionalistické spolky. K špatným československo-polským vztahům přispívala celá řada dalších činitelů, které spolu se sporem o Zaolzí vytvářely rovnici bez jednoznačného řešení. Obě strany činily chyby a žádná nebyla bez viny. Svou roli hrála také vzájemná neznalost.

Požadavek na odstoupení Zaolzí a jeho uskutečnění v říjnu 1938 přijali Češi, stejně jako Poláci rozdělení Těšínského knížectví v roce 1920, jako nůž do zad vražený protivníkovi, který se nemůže bránit a je v těžké situaci. Frustrace české společnosti z Mnichova a jeho následků a vyhánění Čechů ze Zaolzí způsobily další zhoršení vztahů mezi Čechy a Poláky (slovensko-polské vztahy zase negativně ovlivnilo odstoupení Čadecka, Oravy, Spiše a Javoriny Polsku). Brzy však rozpínavost nacistického Německa zatlačila vzájemné spory do pozadí a Polsko se po rozpadu Česko-Slovenska v březnu 1939 stalo důležitým střediskem vznikajícího zahraničního odboje. Právě zde se zformovaly první československé vojenské jednotky (legie česká a slovenská) pod velením gen. Lva Prchalý a pplk. Ludvíka Svobody. Hrdinský a houževnatý odpor polské armády nemohl ovšem zabránit její porážce. Osamocení a bez pomoci západních spojenců nebyli

Poláci přirozeně schopni vydržet nápor nekolikanásobné přesily. Stejně jako předválečná československá armáda, tak i polská byla budována k obraně země v součinnosti se západními spojenci – tedy Francií a Velkou Británií. Ty jí však v září 1939 nepomohly. Nejsou přitom pravdivé rozšířené mýty o útocích polských hulánů se šavlemi proti německým tankům. V první den války se polští huláni při z taktického hlediska zcela opodstatněném útoku proti německé pěchotě u Krojant v severní části Polska neočekávaně dostali pod palbu německých tanků. Nacistická propaganda z toho vytvořila legendu o bezhlavých útocích polského jezdeckta proti tankům a položila základ stereotypu sice statečného ale hloupého protivníka. Jak ukazuje nedávný komentář Zbyňka Petráčka v Lidových novinách (*Hlavou všech Poláků*, 12. 4. 2010), tento nesmysl zasetý nacistickou propagandou má, bohužel, stále tuhý život.

Rychlý spád událostí v září 1939 neumožnil více než sedmi stům československých vojáků v Polsku zasáhnout výrazněji do bojů proti nenáviděnému nepříteli. Když 17. září 1939 Sovětský svaz na základě přechodí dohody s nacistickým Německem (tzv. pakt Ribbentrop-Molotov z 23. srpna 1939) začal obsazovat polské východní oblasti, ocitla se v pasti nejen polská armáda, ale také českoslovenští vojáci. Poláci už nemohli vydržet takový nápor a bránit se na dvou frontách proti obrovské přesile, Čechoslovákům zase v případě upadnutí do rukou Němců hrozila prakticky jistá smrt. A sovětské zajetí? Jak se Sověti zachovají, když jsou spojenci Němců? Většina československých vojáků se nestihla zachránit překročením hranice do Rumunska a upadla pod velením pplk. Ludvíka Svobody do sovětské internace.

Józef Franek, jehož vzpomínky začínají těsně před vypuknutím druhé světové války, zřejmě neměl tušení o existenci československé jednotky v Polsku. Brzy však sám zakusil strasti sovětských lágrů. Do sovětského zajetí totiž padlo 240–250 tisíc polských vojáků. Poněkud lepší osud potkal polskou vládu, která se stihla zachránit útekem do Rumunska, jehož vláda však polské ministry i prezidenta internovala. Tito čelní představitelé polského státu proto rezignovali na své funkce a otevřeli tak cestu k vytvoření legální polské exilové vlády v čele s gen. Władysławem Sikorským, jenž se zároveň stal i hlavním velitelem polské armády. Ta se, stejně jako československá

armáda, začala na podzim 1939 tvořit ve Francii a sám Sikorski navázal i osobní kontakt s vůdcem československého zahraničního odboje a bývalým československým prezidentem Edvardem Benešem.

Vraťme se ale zpět k polským vojákům, kteří upadli do sovětského zajetí. Brzy se ukázalo, že kapacity sovětských zajateckých táborů nestačí a začínaly se objevovat obtíže zejména se zásobováním a umístěním tak velkého počtu zajatců a internovaných (v případě civilistů). Jelikož polsko-sovětské vztahy měly před válkou charakter spíše nepřátelský (na což měla vliv nejen bezprostřední zkušenost z války s bolševiky v letech 1919–1920, ale také tradiční polský odpor k Rusku, jenž ovšem má své historické kořeny), fungovala v táborech zvláštní oddělení, sloužící k „operativně-čekistické péči“ o zajatce. Pod tímto termínem se skrývala snaha „odhalit“ všechny nepřátele sovětského režimu (a mezi Poláky jich podle sovětských měřítek byla řada) a špiony. Osoby považované za nebezpečné pro Sovětský svaz nebo vyvíjející před válkou antisovětskou činnost se pak staly oběťmi represí a velká část (pokud nebyla poslána do táborů nucených prací) pak skončila v hromadných hrobech u Katyně, Charkova a Tveru. Takovými prověrkami museli projít všichni, i Svobodovi vojáci. Několik z nich přitom NKVD skutečně uvrhla do gulagů.

Nabízí se určitá analogie v porovnání postavení internovaných československých vojáků a Poláků, mezi něž patřil i Józef Franek. I přes spojenectví s Německem sovětské orgány nevydaly československé vojáky do rukou Němců. Stalin dokonce souhlasil s jejich odjezdem ze SSSR do Francie (po její porážce v červnu 1940 transporty směřovaly do Palestiny). Ovšem Sověti naše vojáky pouštěli jen po malých skupinkách, takže ještě na jaře 1941 byla velká část bývalé legie stále v SSSR. Podobně jako polští zajatci i českoslovenští vojáci zakusili „sovětský ráj“. První měsíce internace byly pro ně svízelné – trpěli nedostatkem jídla, špatnými ubytovacími podmínkami a chatrným šatstvem. Po několika měsících se však stravování zlepšilo a vojáci dostali i lepší oblečení. Narozdíl od Józefa Franka a jeho kamarádů však Čechoslováci nemuseli chodit na práce a režim v táboře (českoslovenští vojáci postupně vystřídalí několik míst na Ukrajině a v Rusku, mezi jinými Jarmolince, Oranky a Suzdal) byl relativně svobodný – fungovala například škola pro důstojníky atd.

I když postavení Čechoslováků ve srovnání s Poláky bylo poněkud jiné, jistě je zajímavé zdůraznění všemocného šéfa NKVD Lavrentije Beriji, že o československé vojáky je nutné pečovat lépe, než o běžné válečné zajatce.

Mezi československými vojáky v sovětské internaci se objevil také jev, který bychom mezi zajatými Poláky asi těžko hledali. Ludvík Svoboda smutně vzpomíná na chvíli, kdy se dozvěděl, že někteří českoslovenští vojáci roztrhali československou vlajku a z její červené části si udělali vlajku sovětskou. Byli to komunisté a jejich sympatizanti, které najednou boj za svobodu Československa přestal zajímat, a jejich největší tužbou bylo žít v Sovětském svazu. Není pochyb o tom, že se do jejich představ promítaly tradiční české rusofilství, neznalost sovětských poměrů a absence zkušenosti se sovětským totalitním režimem, o němž si Poláci, kteří už jednou odrazili nápor bolševiků na svou zemi, nečinili žádných iluzí.

Drtivá většina československých vojáků ovšem počínání „hvězdářů“ – jak se komunistickým sympatizantům říkalo – rozhodně odmítala. Ani Sověti k nim neměli příliš důvěru. Řada československých důstojníků dávala dokonce otevřeně najevo své antisovětské postoje, přičemž v sovětských dokumentech se setkáváme i s takovými jmény jako Otakar Jaroš (padl u Sokolova a jako první cizinec byl posmrtně vyznamenán Zlatou hvězdou hrdiny Sovětského svazu – nejvyšším sovětským vyznamenáním) nebo Bohumil Lenc (po válce si změnil příjmení na Lomský a v 60. letech se stal ministrem národní obrany). Podobně jako Józef Franek, tak i českoslovenští vojáci se museli účastnit besed organizovaných politrukem tábora, který v nich své posluchače seznamoval s aktuální mezinárodní situací (samozřejmě v intencích sovětské propagandy) nebo s úspěchy sovětského hospodářství. Stejně jako Poláci, tak i Svobodovi vojáci zůstávali vůči této propagandistické „masáži“ v drtivé většině imunní. Přiznávali to ve svých zprávách i důstojníci NKVD.

Československé vojáky hodně trápilo, že jejich odjezd ze SSSR se velmi protahoval. Věděli o existenci československé armády v zahraničí a toužili se zapojit do boje proti nacistickému Německu. Polští zajatci byli na tom hůř. Možná někteří věděli, že na Západě existuje polská armáda, avšak dostat se k ní se svolením sovětských úřadů bylo nemožné. Občasné útěky (o útěk se pokusili i někteří českoslo-

venší vojáci) byly jen důkazem pocitů zoufalství, jež někteří jedinci nebyli schopni překonat. Jak ovšem ve svých vzpomínkách uvádí Franek, bez dokumentů se uprchlík daleko nedostal. Byl buď chycen Sověty, nebo se raději dobrovolně (jako Franek) vrátil zpět do tábora. Ten totiž paradoxně představoval určitou jistotu, i když za cenu těžké práce a špatného stravování. Józef Franek měl přitom do určité míry štěstí, protože spolu s ostatními zůstal v táboře, který se nacházel na předválečném polském území, kde bylo přece jen poněkud lepší podnebí než v gulazích rozestých po celé Sibíři.

Změna situace k lepšímu nastala po napadení Sovětského svazu Německem v červnu 1941. Z bývalé legie zůstala tehdy v táboře v Suzdalu již jen necelá stovka mužů pod velením pplk. L. Svobody, kteří tvořili kádr budoucí československé jednotky v SSSR. Poláků v zajateckých táborech a gulazích bylo naproti tomu mnohem více a podle posledních výzkumů bylo možné počítat se 150 000 polskými vojáky, což jistě nebylo zanedbatelné množství. Ovšem také československé občany bylo možné v sovětských lágrech najít. Byli to zejména Ukrajinci z Podkarpatské Rusi, kteří před maďarským útlakem prchali přes hranici do SSSR. Početnou skupinu představovali také čeští Židé. Především díky těmto dvěma skupinám československých občanů mohla v Buzuluku vzniknout československá vojenská jednotka.

Pro Józefa Franka znamenalo propuštění ze sovětského lágru nejen záchranu, ale také příležitost k obnovení kontaktů s rodinou na Zaolzí. Mohlo by se zdát, že působení v zahraničních jednotkách znamenalo naprosté přerušování styku s příbuznými. Jak ale Franek podrobně dokazuje v kapitole připojené na závěr svých vzpomínek, i přes obrovské vzdálenosti a okupaci prakticky celé Evropy Němci existovaly jisté možnosti, jak dát zprávu rodičům, že je pisatel živ a zdrav. Ať už prostřednictvím Červeného kříže nebo zasilatelských firem z neutrálních zemí.

Československá i polská exilová vláda se snažily vytvořit co nejrychleji vhodné podmínky pro budování svých armád v SSSR. Byly podepsány příslušné vojenské dohody. Československou armádu na sovětském území reprezentoval plk. Heliodor Píka (Ludvík Svoboda mu byl podřízen), velitelem polské armády se stal gen. Władysław Anders, který během sovětského zajetí zakusil i věznění ve smutně

proslulé moskevské Lubjance. Českoslovenští a polští vojenští velitelé přitom spolupracovali a vzájemně se informovali o svých občanech v sovětských gulazích.

Buzuluk – kolébka československé jednotky v SSSR – se stal přitom místem, kde se nejprve formovala polská armáda. Zde ji v listopadu 1941 dokonce navštívil polský ministerský předseda a vrchní velitel v jedné osobě gen. Władysław Sikorski. V jeho doprovodu se tehdy nacházel i pplk. Ludvík Svoboda. Při slavnostním banketu gen. Anders dokonce pronesl přípitek i na počest československé armády, na což tehdy pplk. Svoboda (jak uvádí ve svých pamětech) reagoval prohlášením: „My, Čechoslováci, jsme šťastni, že se můžeme společně s vámi za pomoci a po boku bratrské a heroické sovětské armády organizovat k rozhodnému boji proti společnému nepříteli své armády...“ Generál Anders nato Svobodu objal a všichni Poláci tleskali a volali „Ať žije Československo“.

Podmínky, ve kterých vznikalo polské vojsko v SSSR, byly skutečně svízelné a Frankovy vzpomínky to dobře ilustrují. Vztahy mezi polským velením a sovětskými orgány se stále zhoršovaly. Nepřispívaly k tomu jen zásobovací potíže a skutečnost, že řada polských vojáků byla nucena v mrazech žít v zemljankách a stanech, protože pro ně nebyl dostatek ubikací, ale také neschopnost sovětských úřadů odpovědět na otázky Poláků, kteří marně pátrali po několika tisících důstojníků (Stalin dokonce gen. Sikorskému řekl, že tito důstojníci zřejmě utekli do Mandžuska!). Až později se ukázalo, že zahynuli v Katyňském lese a na dalších místech SSSR již v roce 1940 kulkami příslušníků NKVD. O tom, v jak krušných podmínkách museli Poláci v Buzuluku (a podobně to vypadalo i na jiných místech, jako třeba v Tockém, kde se nacházel Józef Franek) žít, se mohli přesvědčit i českoslovenští vojáci: lékař jednotky špkt. MUDr. Skácel informoval o nevyhovujících ubytovacích podmínkách, které v československé jednotce vyvolaly epidemii skvrnitého tyfu. V únoru 1942, kdy se v Buzuluku formoval československý prapor, se však polští vojáci již postupně přemisťovali do jižních oblastí SSSR a následně pak do Persie.

Rostoucí potíže v polsko-sovětských vztazích, problémy s vyzbrojováním a zásobováním vojáků, ostatně stále vysílených předchozím pobytem v gulazích a zajateckých táborech, přiměly gen. Sikorského

k rozhodnutí o jejich přesunu do Persie, kde by je Britové vycvičili a vystrojili. Zpráva o odchodu Poláků dorazila koncem března 1942 i k československé jednotce. Objevily se názory, že by ze SSSR měla odejít i československá jednotka, přičemž vliv měly mezi jinými nevyhovující ubytovací podmínky a také špatná zkušenost mnohých vojáků se stalinským zřízením.

Odchod takového množství polských vojáků, k nimž se navíc připojovaly i tisíce polských civilistů (rodinných příslušníků, žen a dětí), kteří se chtěli zachránit ze sovětského pekla, nebyl samozřejmě možný ihned. Trvalo několik měsíců, než v září 1942 poslední polský voják jednotek gen. Anderse opustil sovětskou půdu. Na novém působišti – na Středním východě – se polští vojáci rychle zotavovali z útrap ze sovětských lágrů, lepší zásobování a strava pozitivně působily na jejich tělesnou kondici. Nyní bylo možné přistoupit k náročnému výcviku a Andersovu armádu přetvořit ve skutečnou bojovou sílu. Nově se tvořící polský 2. sbor, složený z dobře vycvičených vojáků s vysokou bojovou morálkou, bezesporu představoval vítanou posilu pro západní Spojence, kteří v té době sváděli boje s italsko-německými jednotkami v poušti severní Afriky. O kvalitách polských vojáků se Spojenci mohli přesvědčit během tažení v Itálii. Zde se totiž vyznamenali zvláště při dobývání starobylého kláštera Monte Cassino, který Němci změnili v pevnost.

V té době ovšem již Józef Franek pod generálem Andersem nesloužil. Rozhodl se změřit své síly s nepřítelem jako letec. Letadlo, jako nová zbraň, ukázalo svou moc již v první světové válce. Ovšem druhá světová válka „využila“ jeho síly už naplno. Poláci přítom na britských ostrovech disponovali početným letectvem a jejich perutě se vyznamenaly již během letecké bitvy o Británii. V řadách jedné z nich bojoval i neúspěšnější stíhač této letecké bitvy Čech Josef František, jenž svou statečnost prokázal už v září 1939, kdy působil u jedné z polských letek.

Nebylo vinou Józefa Franka, že nestihl již naplno zasáhnout do bojů s nepřítelem. Místo toho ho trápila malárie, na kterou tehdy ještě neexistoval účinný lék. Radost ze skončené války ovšem v případě Franka vystřídalaly určité obtíže s návratem domů. Zaozlí a spor o něj mezi Československem a Polskem – tato dosud nezacelená rána – znovu začal ovlivňovat život jeho obyvatel. Ještě před pár lety se

přítom zdálo, že oba státy jsou na dobré cestě vzájemné spory urovnat. Společná deklarace z 11. listopadu 1940, v níž československá a polská exilová vláda vyhlášovaly připravenost vytvořit po válce společný svazek, byla zvláště v britském prostředí přivítána jako řešení, jež skoncuje s balkanizací střední Evropy a spory s ní spojenými. Ovšem názory na podobu budoucí československo-polské konfederace (tak byl tento československo-polský svazek tehdy označován) se v představách polských a československých politiků velmi různily. Závažné rozpory mezi oběma exilovými reprezentacemi panovaly ohledně vztahu k Sovětskému svazu, s nímž byli Poláci de facto ve válečném stavu. Naproti tomu československá exilová vláda neměla v minulosti s Moskvou žádné spory a otevřeně deklarovala vůči SSSR přátelství. Bezpochyby významnou roli sehrálo také tradiční české nekritické rusofilství.

Kromě výše zmíněných rozporů mezi československou a polskou exilovou vládou vzájemné vztahy kalila i otázka přináležitosti Zaolzí. Politika prezidenta Beneše za druhé světové války byla formována zejména snahou odčinit mnichovskou dohodu a vše, co ji bezprostředně následovalo. Snaha získat mezinárodní garance na obnovení Československa v předmnichovských hranicích se samozřejmě týkala i Zaolzí. Polská vláda ovšem trvala na polských hranicích k 1. září 1939 (tedy včetně Zaolzí), což byl postulát, vzhledem k sovětské anexi východních polských území, jistě pochopitelný. Stejně tak ovšem je pochopitelné i stanovisko československé exilové vlády, jednoznačně podporované i domácím odbojem. Podrážděně reagovali českoslovenští důstojníci, když během svých stáží u polských jednotek ve Velké Británii narazili na vojáky ze Zaolzí nebo když na stáž k československé smíšené brigádě přijel jeden významných činitelů polské menšiny Emanuel Guziur. Pokládali je totiž za československé občany a službu v polské armádě tedy za jakousi zradu. Vzpomínky Józefa Franka přitom dokládají, že na Poláky ze Zaolzí bylo možné v polské armádě na Západě docela snadno narazit.

Tyto incidenty jako by předpovídaly další dimenzi sporu o Zaolzí, jež se bezprostředně týkala polské a československé armády v zahraničí. Obě totiž musely řešit stejný problém. Byl jím nedostatek záloh, k jejichž přirozenému zdroji neměly přístup. A tak se ztráty utrpené v bojích stávaly noční můrou velitelů, protože nebylo prakticky mož-

né je nahradit a vojenské jednotky tak byly odsouzeny k postupnému zmenšování se. To by samozřejmě mělo i negativní dopad na prestiž exilových vlád. Československá armáda na tom byla z řady důvodů ve srovnání s polskou mnohem hůře. Ani nábor v USA a Kanadě nepřinesl pro obě armády očekávané výsledky. Naděje se upíraly směrem k zajateckým táborům. Zhruba od roku 1943 se v nich totiž začínali objevovat zajatci, kteří pocházeli ze Zaolzí a museli vstoupit do německé armády. Nacisté totiž na území Těšínského Slezska, které jako součást vládního obvodu Katovice připojili k Říši, zahájili v říjnu 1941 germanizaci tamních obyvatel prostřednictvím zápisů do tzv. volkslisty, tj. úředních seznamů občanů německé národnosti žijících na územích včleněných do Říše. Zneužili přitom skutečnosti, že proces národního uvědomování obyvatel Těšínského Slezska nebyl ještě ukončen a že zde často přežívalo povědomí o místním „slezském“ původu. Nacisté ve volkslistě rozdělovali občany do čtyř skupin s odstupňovanými právy zapsaných a německé občanství přiznávali podmíněčně s možností odvolání do deseti let. Volkslista byla často obyvatelům pod pohrůžkou různých sankcí vnucena, zvláště když německá armáda potřebovala další lidské zdroje k doplnění svých jednotek. Zapsaní do volkslisty totiž podléhali branné povinnosti. Řada obyvatel neněmecké národnosti přitom byla přinucena narukovat do wehrmachtu ještě před vyhlášením volkslisty. Nebyly to přitom zanedbatelné počty. Odborná literatura uvádí, že před rokem 1941 muselo v německé armádě začít sloužit 41 000 obyvatel Horního Slezska, z nichž pouze 815 bylo etnických Němců. V jiných pracích se píše, že z politického okresu Český Těšín bylo ve wehrmachtu 9 581 osob a ze sousedního fryštátského dokonce 13 000 osob. Jen malá část těchto vojáků se přitom hlásila k německé národnosti.

Problém však spočíval v tom, že velení československé a polské armády považovalo tyto zajatce ze Zaolzí za své občany, a tudíž vážné povinnosti sloužit v jejich armádě. Nastaly tahanice o tyto zajatce. Lepší možnosti přístupu do zajateckých táborů měli přitom Poláci, přičemž spojenečtí důstojníci se v podstatě sporu o Zaolzí příliš neorientovali. Českoslovenští důstojníci si stěžovali, že zajatci často nebyli informováni o existenci československé armády a možnosti vstoupit do ní. Samotné zajatce tyto spory asi příliš nezajímaly.

Mnohdy se jednalo o živitele rodin nebo nezkušené mladíky, jež válka dostala do těžké situace. Často netoužili po ničem jiném, než se dostat z nepříjemných táborů, kde navíc mezi zajatci neměli na růžích ustláno.

Řada zajatců tedy vstoupila do polské armády. Obtíže tím však pro ně neskončily. Po válce se většina z nich chtěla vrátit domů ke svým rodinám. Československá republika byla obnovena ve svých předmnichovských hranicích (ovšem bez Podkarpatské Rusi) a Zaolží zůstalo v Československu. Stejně jako Józef Franek, i tito bývalí zajatci se museli hlásit u československých orgánů, přičemž mnohdy museli stejně jako on vysvětlovat, proč sloužili v polské armádě a ne v československé. Frankovo líčení průběhu rozhovoru se štábním kapitánem na československé vojenské misi v Londýně dobře ilustruje tehdejší situaci.

Ve Frankových pamětech se také odráží tragické postavení polské armády na Západě po skončení války. Pro Poláky neskončila válka vítězstvím, nýbrž druhou okupací jejich země – tentokrát Rudou armádou. Legální polská exilová vláda, která se kvůli sporům s Moskvou (Katyň, polská východní území) z Londýna nemohla vrátit do vlasti a místo ní ve Varšavě vládl Sověty dosazený kabinet, který souhlasil s odstoupením východních oblastí předválečného Polska obsazených Sověty na základě tajného dodatku k paktu Ribbentrop-Molotov. Západní spojenci nebyli ochotni kvůli Polsku zhoršovat vztahy se Stalinem, jehož pomoc v boji proti státům Osy potřebovali, a nakonec v červenci 1945 uznali prosovětskou vládu ve Varšavě (ale až po předchozím, avšak jen symbolickém, doplnění této vlády o zástupce polského exilu). Polští vojáci se cítili zrazeni a většina z nich volila raději další život v emigraci, než návrat do okupované vlasti, jež už prakticky byla v rukou komunistů a kde by ostatně mnohé z vojáků čekalo vězení nebo jiné perzekuce.

V poválečném Československu neměly mít národnostní menšiny místo, což ostatně naznačoval i Košický vládní program z dubna 1945, jenž obnovenou republiku označoval jako stát Čechů a Slováků. Menšiny přece svou neloajalitou významně přispěly k zániku ČSR – tvrdili mnozí. Se sudetskými Němci to bylo „nejjednodušší“. Podařilo se získat souhlas mocností s jejich odsunem. V případě Maďarů již nastaly obtíže. Jejich odsun se nekonal, podařilo se místo něj

vyjednat výměnu obyvatelstva, která však nepřinesla očekávané výsledky. „Nejtěžší“ to bylo s Poláky na Zaolzí. Byli přece příslušníky vítězného národa, který navíc patřil k válkou nejvíce postiženým. Řada Poláků na Zaolzí se aktivně účastnila protinacistického odboje, represe nacistů (v Těšínském Slezsku byl režim mnohem přísnější než v Protektorátu Čechy a Morava) způsobily i vysoké ztráty na životech mezi Poláky.

Situace v pohraničí českých zemí těsně po skončení války se někdy podobala poměrům na divokém západě. Klid nepanoval ani na Zaolzí. Když je Rudá armáda počátkem května 1945 osvobodila, objevily se v některých obcích polské vlajky a místní Poláci zde začali ustavovat své správní orgány. Se sovětskými jednotkami ovšem na Zaolzí přišla i československá armáda, která území obsadila a Zaolzí zůstalo v Československu. Vracet se sem začali Češi vyhnaní odtud na podzim 1938 a chtěli si s Poláky vyřídit účty. Situaci komplikovaly i následky nacistické germanizační politiky (volkslista), která v napjatých národnostních poměrech jen přilévala oleje do ohně. Volkslistáři museli procházet procesem rehabilitace, která se ovšem stala i nástrojem nátlaku – kdo se přihlásil k české národnosti, byl rehabilitován rychleji. Ozývaly se hlasy volající po odsunu polské menšiny nebo alespoň tzv. polských okupantů – tedy těch, kteří se na Zaolzí přistěhovali v době polského záboru (mezi nimi ovšem byli často i ti, kteří ze Zaolzí utekli v letech 1919–1920). Na obranu polské menšiny se stavěla varšavská vláda, jež navíc vznesla požadavek na revizi hranice v Těšínském Slezsku podle národnostních kritérií, což se samozřejmě setkalo s rozhodnutým odmítnutím Československa. To naopak vzneslo požadavky na Kladsko, Hlubčicko a Ratibořsko – tedy na bývalá německá území ve Slezsku, která byla předána pod polskou správu. I když se o západních hranicích Polska mělo rozhodnout definitivně na mírové konferenci, ve Varšavě (a také v Moskvě) už nikdo nepočítal s tím, že by se něco mělo změnit a Polsko se vzdalo území, které získalo náhradou za západní Ukrajinu a Bělorusko, o jejichž vrácení Sověti samozřejmě ani v nejmenším neuvažovali. V červnu 1945 se konflikt o Zaolzí vyhroutil dokonce natolik, že po obou stranách hranice stály proti sobě československá a polská armáda připraveny k ozbrojenému střetu.

Zaolzí se navíc potýkalo s řadou dalších problémů, zejména v oblasti zásobování. Část Čechů protestovala proti otevírání polských menšinových škol, úřady nepovolily činnost předválečných polských spolků a národnostní problematika se stala i předmětem boje mezi politickými stranami sdruženými nyní v Národní frontě. Nejvíce negativně se vůči polské menšině stavěli národní socialisté, naopak relativně vstřícní byli komunisté, kteří dokonce na Zaolzí vydávali polsky tištěný časopis (Głos Ludu). Nelze se proto divit, že většina Poláků ve volbách v roce 1946 hlasovala pro komunisty.

Ani územní spory s Polskem se dlouho nedařilo vyřešit. Oba státy sice nakonec v březnu 1947 podepsaly spojeneckou dohodu, byl k ní však připojen dodatkový protokol, který měl na základě vzájemnosti poskytovat národnostní práva Polákům v ČSR a Čechům a Slovákům v Polsku. Kromě toho se obě strany zavazovaly vyřešit do dvou let územní spory. K tomu ovšem již nikdy nedošlo, takže hranice zůstaly beze změn.

Za takové situace se Józef Franek vracel na rodné Zaolzí. Není divu, že nechápavě kroutil hlavou, když mu na československé vojenské misi v Londýně nařídili, aby si nejprve opatřil osvědčení o státní spolehlivosti. V Národním archivu v Praze se nám dokonce zachovala Frankova přihláška k repatriaci, do níž Franek uvedl polskou národnost. Nestávalo se tak často. V řadě dalších přihlášek k repatriaci uvedli bývalí vojáci polské armády na Západě raději národnost českou, byť z jejich písemných projevů, v nichž líčili okolnosti, za jakých se dostali do polských jednotek (nejčastěji uváděli, že nebyli informováni o možnosti vstupu do československé armády), je zřejmé, že polský jazyk jim byl mnohem bližší. Statistika Státní bezpečnosti z 30. září 1948 uvádí, že na Zaolzí k tomuto datu žilo 1672 bývalých vojáků polské armády na Západě. Více než polovina z nich se hlásila k české národnosti, což se ale zdá být nepravděpodobné. Řada bývalých polských vojáků nepochybně raději deklarovala českou národnost, aby neměla potíže s úřady. Jelikož mnoho z nich bylo zapsáno do volkslist, snáze pak získali svým přihlášením se k češtví zpět československé občanství.

Na Józefa Franka čekalo po návratu na Zaolzí hodně práce. Jako učitel se ihned zapojil do práce v polském školství a také v Polském kulturně-osvětovém svazu (Polski Związek Kulturalno Oświatowy –

PZKO) – jednom ze dvou polských spolků, které byly po podepsání spojenecké smlouvy s Polskem československými úřady povoleny, aby nahradily dřívější bohatou spolkovou činnost polské menšiny. I když se komunisté těsně po válce stavěli k Polákům na Zaolzí relativně vstřícně, neznamenalo to, že by jejich ochota podporovat život polské menšiny byla neomezená. Pokus o zlepšení jejího postavení skončil vyloučením autora plánu Pawła Cieślara v roce 1952 z řad KSČ a obviněním (jak bývalo tehdy zvykem) z buržoazního nacionalismu. Ani Franek dlouho ve škole nepůsobil a v roce 1958 byl komunisty vyhozen a živil se dál jako skladník a pokladník v PZKO. Šikany komunistů ho neodradily od aktivní účasti v kulturním a společenském životě polské menšiny: působil jako instruktor harcerů (polských skautů), zastupitel v Hradišti a jako zapálený filatelista v letech 1967–2001 organizoval kroužek mladých filatelistů. Velkou oporou při překonávání všech obtíží mu přitom byla jeho rodina.

Zároveň se však Józefu Frankovi povedl husarský kousek. Jak uvádí Otylia Toboła ve své knize *Łutyńskie tango i inne historie wojenne z Zaolzia* (Czeski Cieszyn 2004), když Franek shromažďoval dokumenty k vyřízení starobního důchodu, chybělo mu samozřejmě potvrzení o tom, že v letech 1939–1941 pracoval v SSSR. Na radu svých známých se obrátil na československé velvyslanectví v Moskvě a v dopise přesně popsal, kde se tehdy v Sovětském svazu nacházel. V létě 1971 dostal Józef Franek dopis, ve kterém velvyslanectví na základě sovětské nóty potvrzovalo, že v době od 21. září 1939 do 2. září 1941 byl Franek válečným zajatcem a vykonával tehdy různé práce na území SSSR. Moskva tak vlastně přiznala, že byla tehdy ve válečném stavu s Polskem a využívala zajatce k práci.

Po listopadu 1989 se Frankovi dostalo ocenění i z české strany. V roce 1999 byl Józef Franek povýšen do hodnosti kapitána. Totéž učinilo polské ministerstvo národní obrany o rok později. Józef Franek se tak symbolicky stal důstojníkem dvou armád. Zemřel 5. března 2007. V jeho životních osudech, které čtenáři předkládáme, se přitom zrcadlí zajímavá historie nejvýchodnějšího regionu naší republiky a polského odboje v zahraničí za druhé světové války. Franek přitom nebyl jediný, kdo takové osudy prožil a – jak se říká, „hodil na papír“. Věřím, že jeho vzpomínky (chtěl bych přitom poděkovat

PhDr. Jiřímu Plachému z Vojenského historického ústavu, jenž inicioval vydání pamětí Józefa Franka) vzbudí zájem českého čtenáře o osudy našich spoluobčanů polské národnosti a že po této knížce budou v českém překladu následovat i další.

Jiří Friedl